

Д. В. Бібіков, І. В. Зоценко

НОВЕ ПОХОВАННЯ З КИТАЙВСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ДАВНЬОРУСЬКІ КВАЗІКАМЕРИ

У 2021 р. на території Китаївського курганно-некрополя авторами було виявлене інгумаційне поховання в гробовищі, поміщеному до добре збереженої дубової камери. У статті аналізуються конструктивні особливості захоронення, його датування та місце в схемі еволюції давньоруського поховального обряду X—XI ст.

Ключові слова: епоха вікінгів, Південна Русь, Китаївський могильник, поховальний обряд, камерні гробниці, квазікамери, конструктивні особливості.

Вступ. Наприкінці I — на початку II тис. в Східній Європі завершилося формування однієї з найбільших держав Середньовіччя. Ця доба відзначається небувалим пошквалом соціально-економічних, етнокультурних і релігійних процесів у регіоні. Важливим і навіть певною мірою недооціненим джерелом їх вивчення є дані поховальних пам'яток. Однак, відсутність диференційованого підходу при розгляді поховальних форм, подекуди абсолютно різних за етносоціальною та релігійною суттю, значно применшує їх інформативний потенціал. На прикладі камерних гробниць ми бачимо, що термінологічна неузгодженість часто призводить до штучного розширення як географічних, так і хронологічних рамок побутування конкретного обряду. Тому на сучасному етапі досліджень важливим є не так кількісне накопичення джерельної бази, як систематизація та переосмислення раніше здобутих даних, а також — упровадження сучасних методик обробки археологічних і антропологічних матеріалів. Саме з таких позицій ми спробуємо подати результати останніх комплексних досліджень Китаївського курганного могильника на південній околиці Києва.

© Д. В. БІБІКОВ, І. В. ЗОЦЕНКО, 2022

Китаївський археологічний комплекс, розташований у східній частині сучасного Голосіївського національного природного заповідника, прийнято вважати залишками основного південного форпосту Стародавнього Києва і асоціювати з літописним Пересіченем. Курганний могильник, що з південного заходу примикає до Китаївського городища, неодноразово викликав інтерес у археологів. Некрополь складається із трьох курганних груп, хоча другу і третю групи нерідко об'єднують в одну. Його дослідження розпочав ще в 1874 р. Д. Я. Самоквасов (Самоквасов 1908, с. 222), а протягом наступних двох десятиліть любителські розкопки проводили В. П. Науменко, В. Б. Антонович, В. В. Хвойка та В. О. Городцов (Антонович 1879, с. 256; 1895, с. 23). Незадовго до Жовтневого перевороту О. Д. Ертелем були здійснені особливо масштабні роботи (Кубишев 1964, с. 4951). По одному кургану розкопали в 1961 і 1963 рр. А. І. Кубишев і В. І. Бідзіля (Кубишев 1964, с. 5253). Найпоєднованим дослідником Китаївського археологічного комплексу можна вважати І. І. Мовчана, котрий у різні роки протягом 1973—1998 рр. дослідив 13 насипів (Мовчан 1973; 1976, с. 109—118; 1993, с. 151—153). Із 2020 р. планові розкопки могильника поновив загін Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом авторів. Було досліджено два курганні насипи, пошкоджені грабіжниками (Зоценко, Бібіков, Козак 2020).

Археологічні дослідження 2021 р. Курган 3. У липні 2021 р. роботи Китаївського загалу були продовжені. Для розкопок обрали два невеликих насипи в центральній частині другої курганної групи, розташовані поруч із дослідженими торік (рис. 1: а). У цій частині

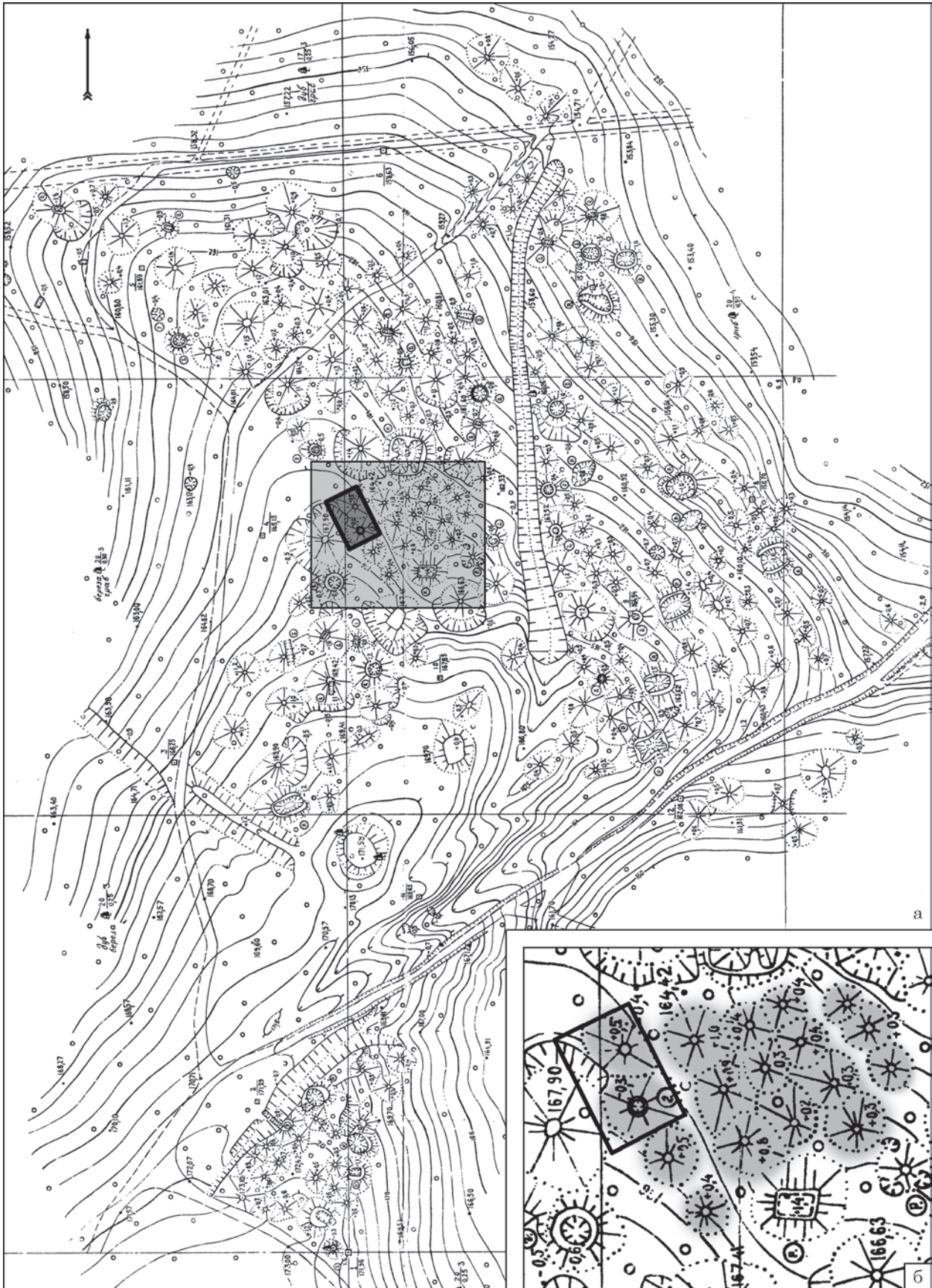

Рис. 1. Місце розташування розкопу 2 2021 р.: а — на топографічному плані другої курганної групи Китівського могильника; б — на її центральній частині

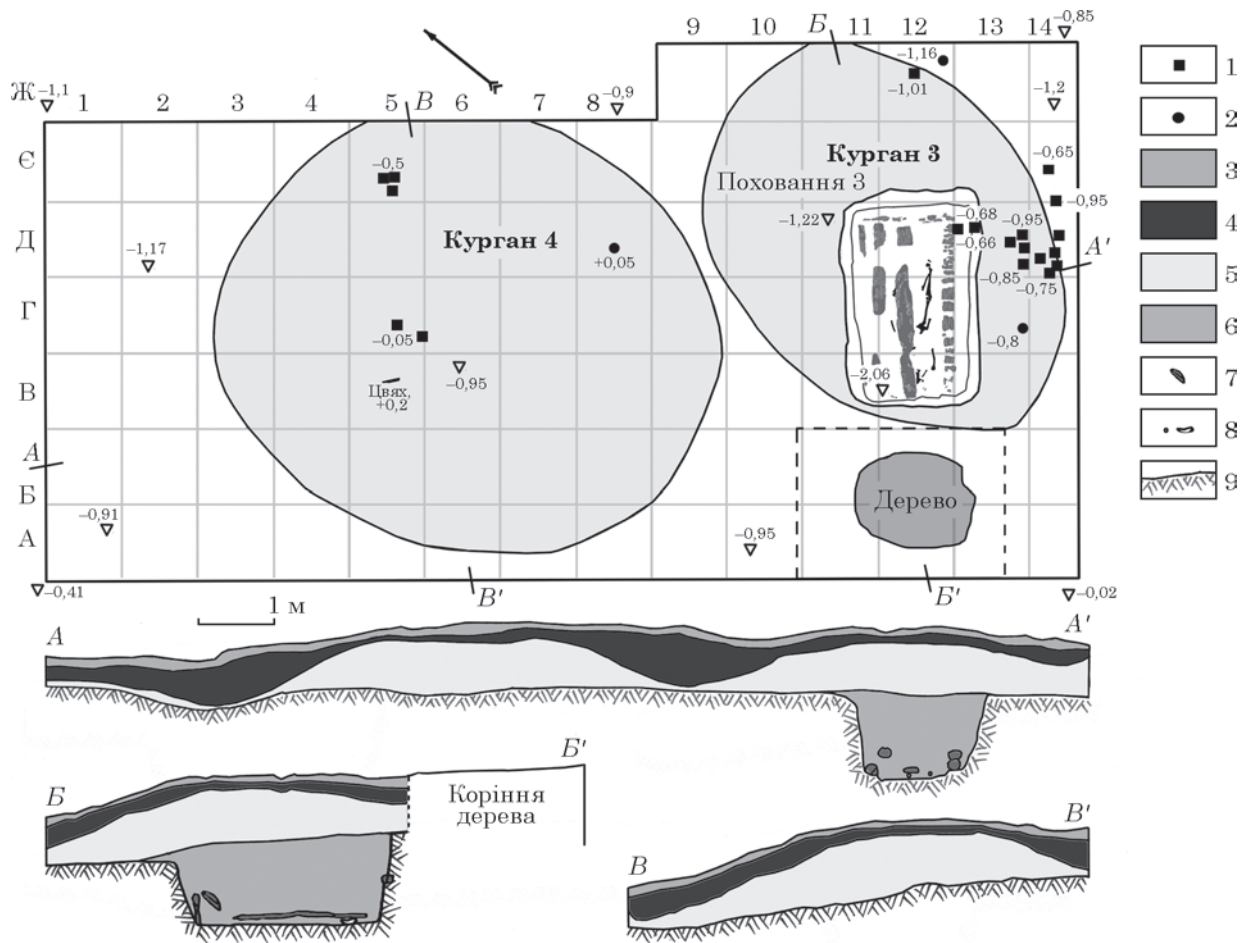

Рис. 2. Загальний план і стратиграфічні розрізи розкопу 2: 1 — кераміка; 2 — кістка; 3 — дерн; 4 — супісок; 5 — лесоподібний суглинок; 6 — світлий супісок (заповнення могильної ями); 7 — дерево; 8 — кістки; 9 — материк

могильника виділяються принаймні 17 таких само невеликих курганів, розташованих за явно вираженим рядним принципом (рис. 1: б). Роботи велися суцільною площею, разом із міжкурганним простором (рис. 2). Курганні насипи сильно опливли та деформувалися внаслідок природних процесів. Під шарами дерну та темно-сірого гумусованого супіску потужністю близько 0,2 м виявлено масив перевідкладеного лесоподібного суглинку — тіла курганів. Цей масив краще відтворював первинну форму насипів. Через кореневу систему дерев і делювіальні процеси ґрунт сильно змішався; контури заглиблених об'єктів на рівні материка практично не простежувалися.

Курган 3 був розташований в східній частині розкопу. Візуально зафіксований діаметр із півночі на південь становив 5,7 м, із заходу на схід — 4,2 м, висота — біля 0,45 м (в давнину складала 0,6—0,7 м). На північно-східному краю курганного насипу, ближче до рівня материка, виявлено фрагмент стегнової кістки людини, котрий, очевидно, потрапив сюди з сусіднього грабованого поховання. В південно-східній частині насипу, від глибини 0,4 м й до рівня материка, знайдено розвали двох

горщиків — сліди тризни. В його західній частині було помічено більш темну пляму округлої форми, діаметром близько 1 м, вибірка якої дозволила зафіксувати залишки поховальної споруди.

Могильна яма була розташована в південно-західній частині кургану, мала розміри (2,64—2,86) × (1,72—1,8) м і була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід. Глибина становила 1—1,2 м від рівня материка. Стінки ями були майже вертикальними, проте простежувалися досить погано.

Поховальна споруда. Поховання було здійснене в дубовій (за визначенням д. і. н. М. С. Сергеевої) камерній гробниці з двосхилим перекриттям, до якої додатково поміщене «рухоме» гробовище (рис. 3). По всьому периметру могильної ями містилася сходишка заввишки 10—12 см, на якій було встановлено стінки поховальної камери з двох рядів масивних брусів.

Верхній брус південно-східної стінки зберігся на довжину 2,35 м (орієнтовна довжина споруди), його ширина становила 16—18 см, товщина — до 14 см. На ньому добре видно поперечні виїмки шириною від 2 до 9 см, роз-

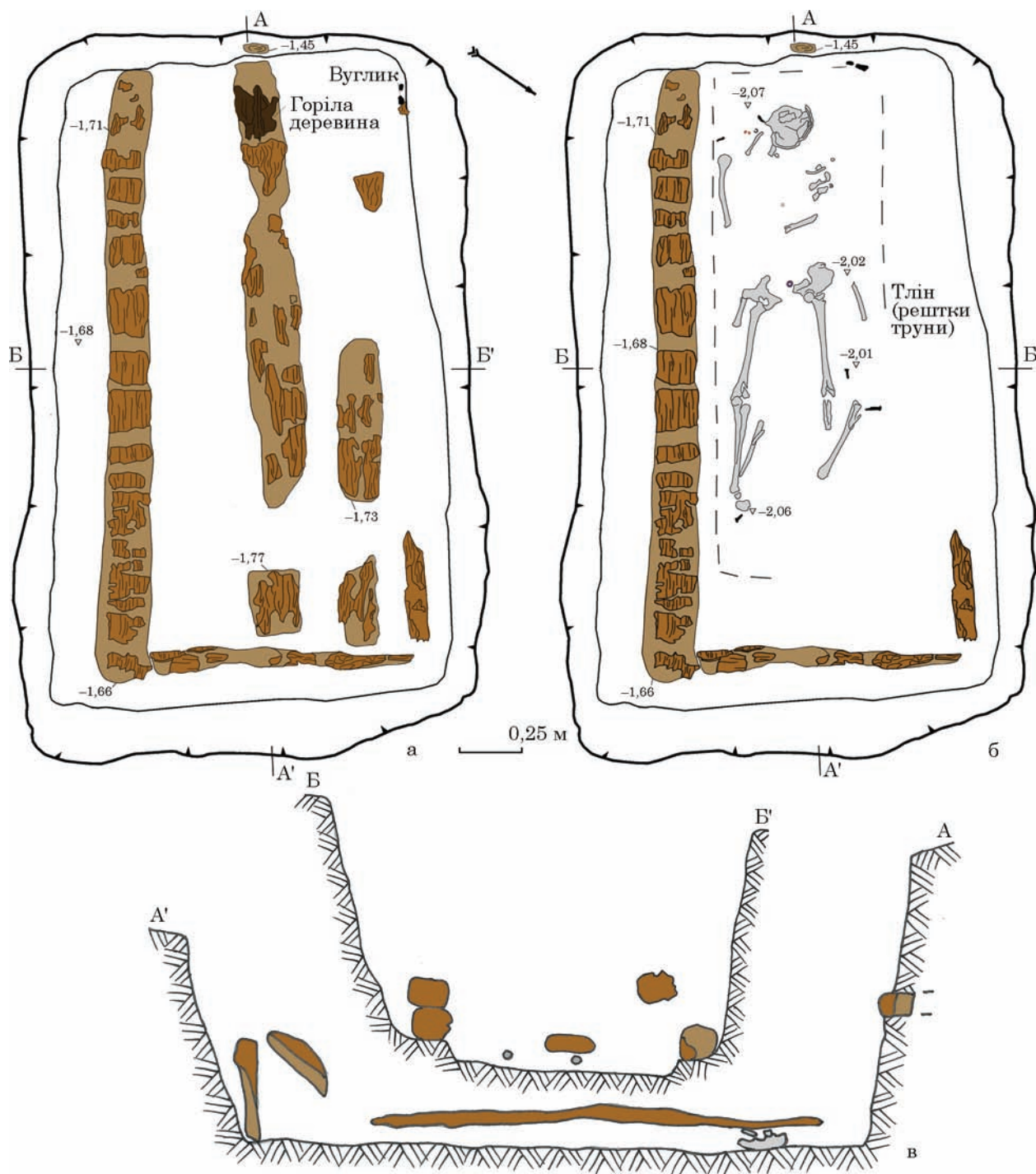

Рис. 3. Курган 3, могильна яма: а — план на рівні виявлення дерев'яних конструкцій; б — план на рівні дна; в — розрізі

ташовані в 6—20 см одна від одної (рис. 4: 4). Вірогідно, вони утворилися внаслідок тривалого потрапляння вологи між дошками перекриття на верхній брус. Під цим брусом розчищено ще один — довжиною 2,21 м, шириною 16 см, товщиною 15 см (рис. 4: 3).

Північно-західна стінка камери збереглася фрагментарно. Залишки верхнього бруса, розмірами 0,41 × 0,1 м, зафіксовані в північній частині ями, на відстані 1 м від південно-східної стінки камери. Частина бруса в процесі

руйнації змістилася на 0,1—0,15 м ближче до центру камери. Вона збереглася на довжину 1,17 м, ширина становила 17 см, товщина — до 12 см. На ній також помітні поперечні виїмки близьких параметрів. Від нижнього бруса лишився тільки деревний тлін, простежений на довжину приблизно 0,7 м і на ширину 16 см. Таким чином, загальна зовнішня ширина камери становила 1,25—1,3 м.

З північного сходу поховальну камеру обмежувала покладена на ребро дошка, в довжину

Рис. 4. Поховання в кургані 3: 1 — загальний вигляд поховальної камери на рівні виявлення дерев'яних конструкцій; 2 — загальний вигляд камери на рівні підлоги; 3 — південно-східна стінка камери; 4 — поперечні виймки на стінці камери; 5 — край бруса-«коника» в стінці могильної ями; 6 — срібне скроневе кільце *in situ*; 7 — кришталева намистина *in situ*; 8 — сердолікова намистина *in situ*

простежена на 0,9 м, шириною до 26 см, товщиною 8 см. В неї упиралися бруси поперечних стінок. Вірогідно, така сама дошка утворювала південно-західну стінку споруди, проте в цій частині дерев'яні конструкції не збереглися.

Камера мала перекриття у вигляді двосхилого даху. По центру могильної ями, за довгою віссю, містився масивний брус, що виконував роль гребеневої балки — «коника» даху. З обох боків він був укопаний у поперечні стінки ями. В південно-західній стінці край бруса лишився *in situ* на висоті 0,55 м від дна ями (рис. 4: 5). Ця цифра маркує внутрішню висоту поховальної камери. Основна частина бруса, довжиною 1,74 м, провалилася всередину, порушивши кістяк (рис. 4: 1). Інший, північно-східний, край, завдовжки 0,26 м, лежав навскіс від стінки ями до місця зламу. Ширина бруса становила 17—19 см, товщина — до 9 см. У південно-західній частині, над обличчям небіжчика, він був обпалений згори.

Трохи вище дна ями зафіксовано кілька цвяхів від «рухомого» гробовища-груни: 1) біля правої таранної кістки — горизонтальний, шляпкою на схід; 2) біля дистального епіфізу зміщеної лівої великої гомілкової кістки — горизонтальний, шляпкою на північний захід; 3) в 5 см на північний захід від лівої стегнової кістки — шляпкою догори, в південно-західному напрямку; 4) в 5 см на південний захід від правої плечової кістки — горизонтальний, шляпка не збереглася; 5) в 5 см на південь від черепа — горизонтальний, шляпкою на південний захід; 6) в 25 см на захід від черепа — горизонтальний, шляпкою на північний захід; 7) попід північно-західною стінкою камери. Цілі зразки мали довжину 46 см. Контури самого гробовища простежувалися погано, у вигляді слабого про шарку деревного тліну; його орієнтовні розміри становили 1,9 × 0,65 м.

Антропологічний матеріал. На дні поховальної камери виявлене жіноче поховання, орієнтоване головою на південний захід. Довжина кістяка становила 1,62 м. Через властивості ґрунту збереженість скелету була поганою. Колір кісток та їх стан характерні для процесів діагенезу в умовах пустої, заповненої повітрям, камери у середовищі з високим вмістом органіки. Крім того, більшість кісток зміщені з початого положення та частково були знищені внаслідок руйнування верхнього бруса перекриття. Отже, руйнація перекриття відбулася вже після повного розкладання м'яких тканин, а вірогідно — і гробовища; проте, внутрішній простір камери на той момент залишався не заповненим землею. Ноги небіжчиці були випростані, трохи розведені. Кістки ніг лишилися більш чи менш на своїх місцях. Дистальний епіфіз правої стегнової кістки сильно пошкоджений, розтрісканий. Мала гомілкова кістка зміщена під кутом близько 20°, велика гомілкова — досить сильно ушкоджена. Над-

колінник зміщено під велику гомілкову кістку. Від правої стопи збереглася лише таранна та 4 плеснова кістки. Мала гомілкова кістка лівої ноги лишилася на місці, велика зміщена під кутом приблизно 20°. Дистальний епіфіз лівої стегнової кістки розтросчений, як і проксимальний епіфіз великої гомілкової кістки. Від лівої стопи збереглися дві фаланги пальців, виявлені попід північно-західною стінкою камери. Тазові кістки сильно фрагментовані. Крижі представлені тільки першим верхнім сегментом, ребра не збереглися, від хребта лишилися два шийних хребці. Обабіч від тазу лежали уламки променевих кісток. Права плечова кістка знаходилася приблизно на початковому місці. В районі грудей виявлені дуже погано збережені фрагменти кісток передпліччя та фрагмент лівої ключиці. Череп лежав у перевернутому положенні, зміщений унаслідок руйнування перекриття; обличчям на схід, на лівому боці. Зберіглася лише ця, нижня (ліва), його частина. Зліва — зі сходу — від черепа лежала нижня щелепа (рис. 4: 2).

За визначенням к. і. н. О. Д. Козак (Бібіков та ін. 2022), скелет належав жінці 60—70 років. Кістки мають сліди остеопорозу та вікової ерозії поверхневого шару, що віддзеркалюється, зокрема, в дуже чітко вираженому м'язовому рельєфі та візуальній пластичності кістки. На тім'яних кістках знайдені ознаки вікової атрофії — симетричні заглиблення в області тім'яних горбів. На нижній щелепі всі зуби втрачено, альвеоли повністю загоєні. На верхній щелепі зуби втрачено незадовго до смерті, припустимо внаслідок інтенсивних процесів пародонтозу та, можливо, карієсу. На збереженому різці присутня каріозна порожнина, коронки всіх збережених передніх зубів покриті зубним каменем. Стертість цих зубів слабка, що свідчить про досить давню втрату зубів-антагоністів, та/або про вживання м'якої, добре приготованої їжі. Жінка за життя страждала на запалення лобних та гайморових пазух і, судячи з набутого звуження лівого зовнішнього вушного проходу, десятиліттями недочувала на ліве вухо.

Зміни суглобів мінімальні, що, на тлі добре розвинутого м'язового рельєфу, свідчить про рухливий спосіб життя. Запальні зміни лівого кульшового суглоба й підсідничної бурси могли бути викликані травмою, перенавантаженням або застудою, й спричиняли труднощі у пересуванні в останні роки життя. Судячи з наявності глибоких відбитків судин на поверхні гомілкових кісток, жінка також могла страждати на варикозну хворобу. Зріст жінки складав від 158,8 до 162,4 см (згідно різним системам підрахунку), і був середнім для міського населення Княжої доби.

Крім того, в західній частині могильної ями, від глибини 0,4 м до дна, траплялися дрібні перепалені кістки людини, зокрема — фрагмент черепа. Тут же, ближче до нижньої частини

Рис. 5. Знахідки з кургану 3: 14 — срібні скроневі кільця; 57 — сердолікові намистини; 8 — кришталева намистина; 9 — пірофілітове пряслице; 10 — залізні цвяхи; 11 — профілі вінець горщиків

ями, фіксувалися вуглики. За висновком антропологів, ці кістки належали іншому індивіду.

Поховальний інвентар і його датування. Захоронення супроводжувалося відносно численним поховальним інвентарем (рис. 5). Знайдено чотири деформованих скроневих кільця зі срібного дроту завтовшки близько 1 мм, з незімкненими кінцями, — три дрібних, діаметрами 89 мм, і одне більше, діаметром 13 мм (рис. 4: 6; 5: 14). Два з них, включаючи більше, знаходилися в лівій частині грудей, на 5—6 см вище долівки могильної ями. Третє — в 5 см на південь від черепа, на такій самій глибині. Четверте кільце знайдено за допомогою металодетектора у відвалі. В районі шиї виявлено три 14-гранні сердолікові намистини розмірами (11—13) × (10—11) × 67 мм: перша — біля ключиці, в 10 см вище материка; друга — південніше черепа, під скроневим кільцем; третя — під зміщеною нижньою щелепою (рис. 4: 8; 5: 57). В 0,3 м на схід від першої намистини, також у

районі грудей, — куляста намистина з гірського кристалу, довжиною 9 мм, діаметром 12 мм (рис. 4: 7; 5: 8). Між уламками тазу, на висоті 6 см від дна ями, — пірофілітове пряслице діаметром 22 мм, заввишки 13 мм (рис. 5: 9). Дрібний фрагмент залізного предмету виявлено під черепом.

Більшість поховального інвентарю має на середньодніпровських теренах досить широкий діапазон побутування. Так, перснеподібні скроневі кільця є одним із найпоширеніших у Східній Європі типів прикрас, відомим іще в ранньослов'янських археологічних культурах і протягом усього давньоруського періоду (Левашова 1967, с. 15). 14-гранні сердолікові намистини з'являються в Середньому Подніпров'ї не пізніше другої чверті X ст. (Коростенське городище 1, київський некрополь в районі Десятинної церкви, Шестовицький могильник) і в цілому датовані X—XI ст., хоча зрідка трапляються в XII ст. та навіть у XIII ст. (Полубояринова, 1994, с. 75; Давидан, 1998, с. 123—124; Журухіна, Звіздецький 2006, с. 66). Таким же чином датуються кулясті кришталеві намистини (Фехнер 1959, с. 185; Полубояринова 1994, с. 77).

Тому вирішальне значення для датування комплексу має керамічний матеріал. Вінця обох горщиків, знайдених у курганному насипі, є цілком однотипними. Вони рівномірно загнуті назовні, утворюючи гострі кути відносно горизонтальної та вертикальної площин посудини.

Мають невеликий наплив-манжет на зовнішній стороні, заглажений знизу під час вторинної обробки. Шийка — доволі висока, середньо відхилена (рис. 5: 11). М. П. Кучера датував подібну кераміку досить широко: X — першою половиною XI ст. (Кучера 1986, рис. 106). На Дніпровському Лівобережжі, згідно типологій схемі І. Г. Сарачева, цей тип профілювання (тип 5А) виникає вже в другій половині XI ст., отримує найбільше розповсюдження на початку XI ст. і до середини цього століття повністю зникає (Сарачев 2000, с. 227, 232—234, рис. 62). Згідно типології В. О. Петрашенка, заснованої на матеріалах поселення Григорівка, вінця горщиків із кургану 3 найбільш подібні до типу 1 (відрізняються заглаженням напливу), датованого дослідницею рубежем X—XI — першою чвертю XI ст. (Петрашенко 2005, с. 57, рис. 32: 1). Враховуючи характер поховального обряду та загальну хронологію могильника, таке датування комплексу видається найбільш вірогідним.

Камери та квазікамери на території Південної Русі. Камери з гробовищами. Захоронення з дерев'яними конструкціями, зведеними безпосередньо в могильній ямі, отримали досить широке розповсюдження на території Північної та Східної Європи доби вікінгів і добре відомі в літературі як камерні поховання. Аналіз конструктивно-ритуальних елементів класичних камер Середнього Подніпров'я переконливо свідчить про їхню спорідненість із подібними пам'ятками Скандинавського регіону та Північної Русі (Бібіков 2020). Водночас, останніми роками виявлення значної кількості нових пам'яток сприяло активізації дискусії щодо проблем дефініції давньоруських елітарних поховань. Стає дедалі очевиднішим, що поширений принцип поділу інгумаційних захоронень на «камерні» та «рядові», або «ґрунтові», є дуже умовним. Низка сучасних археологів активно застосовує запропоноване Ю. М. Лесманом поняття «квазікамери» (чи близький термін «псевдокамери»), розуміючи під ним ширше коло захоронень, що, на їхню думку, не відповідають деяким критеріям виокремлення класичних камерних гробниць (Ситий 2009, с. 294; Müller-Wille 2014, р. 479; Михайлов 2016, с. 9194; Плавинский, Васильев 2018, с. 6364).

Проте, сам термін «квазікамери» наразі є досить розмитим: дослідники розуміють під ним (як, зрештою, і під самим поняттям «камерні поховання») щоразу різне коло пам'яток. Один із авторів цієї статті запропонував виділити чотири групи поховань Південної Русі, споріднених із класичними камерами (до яких їх нерідко зараховують), проте, ймовірно, хронологічно пізнішими: 1) камери з гробовищами (котрі крім стаціонарних дерев'яних конструкцій містили й «рухомі» домовини); 2) наземні «склепи» (за термінологією К. М. Мельник), які відрізнялися від попередньої групи розташуванням усередині підкурганного простору — на рівні

горизонту чи на підсипці; 3) земляні камери, що не мали дерев'яних стін і настилів підлоги, проте містили над могильною ямою дерев'яне перекриття, завдяки якому внутрішній простір могили залишався не засипаним землею; 4) великі могильні ями, що на відміну від земляних камер не мали дерев'яного перекриття. Всі перераховані «перехідні» обрядові форми не містять деяких соціально значущих рис, притаманних класичним камерам: супутніх поховань жінок і коней, знахідок клинкової зброї тощо. Відмінність полягає й у самій суті поховального обряду, котра в усіх випадках суперечить ідеї «будинку померлих». Разом із тим, немає сумнівів щодо намагання учасників поховальної церемонії відтворити ті чи ті візуальні елементи елітарних поховань більш ранньої епохи. Тому ці групи захоронень доцільно розглядати як окреме явище, об'єднавши під терміном «квазікамери», або «псевдокамери», або «камери-наслідування». Такий принцип класифікації давньоруських інгумаційних поховань дасть змогу уникнути не лише термінологічної плутанини, але й дослідницької суб'єктивності (Бібіков 2021, с. 214—217).

Нововиявлене поховання в кургані 3 Китаївського могильника є яскравим прикладом квазікамерних захоронень першого типу. Від класичних камер вони конструктивно відрізнялися лише наявністю додаткового елемента — рухомого гробовища. Власне, більшість науковців сприймає їх як єдине явище. Це стосується навіть тих дослідників, котрі розглядають камери-наслідування як особну категорію поховальних пам'яток, зокрема — одного з провідних фахівців із давньоруського «камерного» обряду — К. О. Михайлова (Михайлов 2016, с. 67—69). Останній при цьому цілком ігнорує, наприклад, матеріали території Волині чи того-таки Китаївського могильника. Натомість, Ю. М. Ситий слушно вважає появу всередині деяких камер чернігівської округи додаткової конструкції меншого розміру «еволюційною ланкою від камерних поховань язичницької епохи до появи перших могил охрещеного наприкінці X ст. населення» (Ситий 2009, с. 239).

На території Південної Русі нам відомо щонайменше 16 камер із гробовищами, рахуючи лише добре задокументовані комплекси (Бібіков 2021, с. 229—232, 248—251). Можна виділити три основні регіони їх поширення: Погориння (Старожуків, Білів, Пересопниця), Київ із найближчою округою (Совки, Китаїв) та Нижнє Подесення (Шестовиця, Клонів, Седнів). Поодинокі захоронення цього типу зафіксовані на р. Стир (Городище), у Середньому Подесенні (Левінка). На більшості могильників було досліджено по одній-дві камери з гробовищами, що може вказувати на недовге побутування обряду. Найвищу їхню концентрацію спостерігаємо якраз на Китаївському некрополі, про що мова піде нижче.

Конструктивно-обрядові риси та датування камер із гробовищами, як і інших квазікамерних поховань Дніпровського Правобережжя, були детально проаналізовані в одній із попередніх публікацій (Бібіков 2021, с. 229—232). Зазначимо лише, що в чотирьох комплексах із 16-и знайдено лише по одному предмету, а ще в трьох інвентарю не виявлено взагалі. На цьому тлі виділяються багатством лише обидва поховання з Києва. Найімовірнішою датою їх спорудження вбачають другу половину X ст. (Івакін, Козюба 2003, с. 38—39; Михайлов 2016, с. 149), кургани з Седнева та Левінок могли бути зведені не раніше кінця X ст., а курган зі Старожукова 2 — в межах XI ст. За межами розглядуваного регіону по дві камери з гробовищами другої половини X ст. відомі на некрополях Гньоздова та Пскова (Михайлов 2016, с. 67).

Побутування класичних камерних поховань на території Давньої Русі визначають у межах X ст. (Лесман 2014, с. 79; Михайлов 2016, с. 180; Соболев 2018, с. 66). В провідних ранньоміських центрах Київської держави вони зникають у 970—980-х рр. (Михайлов 2016, с. 91), а в більш периферійних районах найпізніші камери (Підгірці, Тімерьово, Удрай) «доживають» до рубежу X—XI ст. Таким чином, урахувавши регіональну асинхронність у розвитку поховального обряду, камери з гробовищами є хронологічно більш пізньою формою обряду. Значно біднішим порівняно з класичними камерними гробницями є набір інвентарю, а соціальний склад похованих — дуже строкатим.

Та найбільша відмінність між обома типами захоронень полягає в загальній семантиці обряду. Сама наявність гробовищ є індикатором християнського поховального обряду чи, принаймні, його впливу (Івакін 2011, с. 13; Сьтій 2011, с. 100—101), чого не виключав і К. О. Михайлов (Михайлов 2016, с. 69). Ця конструктивно-ритуальна особливість рішуче суперечить властивій класичним камерам ідеї будинку, в якому «оселявся» небіжчик після смерті.

Близько півсотні подібних поховань було виявлено протягом 1990—2000-х рр. на території Польщі (Janowski, 2015, s. 101—108). Захоронення були здійснені в широких могильних ямах, жодна з яких не була перекрита курганним насипом. Абсолютна більшість поховань містила залишки гробовищ, іноді — в поєднанні зі стаціонарними дерев'яними конструкціями. Наразі їх християнська належність не викликає сумнівів: А. Яновські припускає, що деякі ранні камери (Кальдус, Дзекановіце) зводили біля найдавніших церков, збудованих П'ястами, а навколо них, своєю чергою, формувалися християнські цвинтарі (Janowski 2015, s. 85). М. Мюллер-Віллі, усвідомлюючи відмінності між цими похованнями та класичними камерами, почав, за давньоруськими аналогіями, називати їх «квазікамерними» («chamber-

likegraves») (Müller-Wille, 2014, p. 479, 481—482, 507—510), з чим погоджуються й деякі польські археологи (Buko 2016, s. 58, 61). Більше десятка камер із трунами відомо в континентальній Данії (Eisenschmidt 1994, 32—33, 100, 102—105), християнізованій значно раніше за решту Скандинавського регіону. Натомість, у Швеції подібні комплекси практично не зустрічаються. Так, у Бірці серед 119 камерних гробниць, врахованих А.-С. Грьослунд, жодна не містила гробовища (Gräslund 1980, p. 29—30). Єдине захоронення цього типу, виявлене 1997 р., датоване VIII ст. (Holmqvist Olausson, Götherström 1998, p. 105—107).

Загалом на південноруських теренах камери з гробовищами досліджені не найкращим чином. Більшість захоронень цього типу були розкопані ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Тому особливо важливе значення для їх подальшого вивчення мають матеріали Китаївського курганного некрополя, на яких варто зупинитись окремо.

Квазікамерні поховання Китаївського могильника. Кілька типологічно подібних споруд, зокрема, були виявлені в першій курганній групі експедицією 1973 р. під керівництвом І. І. Мовчана. Курганні насипи мали висоту 0,9—1 м, їх діаметри становили від 7 до 9,6 м. В насипах траплялася кераміка X—XI ст.

В кургані 1 виявлено дві могильні ями, розмірами 2,5 × 0,9 м, глибиною 0,8 м, розташовані на відстані 0,4 м одна від одної. Ями були обкладені сосновими колодами діаметром 0,15 м і зверху перекриті поздовжніми колодами такого самого діаметру. Знайдено фрагменти залізних цвяхів. В обох камерах виявлено дубові труни розмірами 1,65 × 0,6 × 0,45 і 2 × 0,55 м, а всередині них — по одному кістяку головою на захід (рис. 6: 1). В районі лівого вуха скелету з південної камери знайдено бронзове скроневе кільце. Руки були зігнуті в ліктях, праву покладено в ділянку живота, ліву — на груди. В північній камері руки кістяка також зігнуті в ліктях і покладено кистями на плечі. На пальці правої руки знайдено срібний пластинчатий перстень із напаяним восьмилисником, до якого кріпився мініатюрний хрест, в ділянці живота — невелика намистина, а в районі правого вуха — бронзове скроневе кільце (Мовчан 1973, с. 68; 1993, с. 151; Мовчан, Степаненко 1976, с. 112—115).

Могильну яму кургану 2, що мала розміри 2,5 × 0,9 × 1,2 м, було обкладено дубовими дошками. В заповненні містилася велика кількість вугликів. Усередину вміщено дерев'яну труну менших розмірів (рис. 6: 2). Кістяк мав закладне орієнтування, руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на плечі. В лівій скроні містився великий пролом, невеликий отвір зафіксовано і в правій потиличній частині. Біля лівого стегна знайдено бронзову ліроподібну пряжку, два бронзові поясні (?) кільця та залізне фігурне

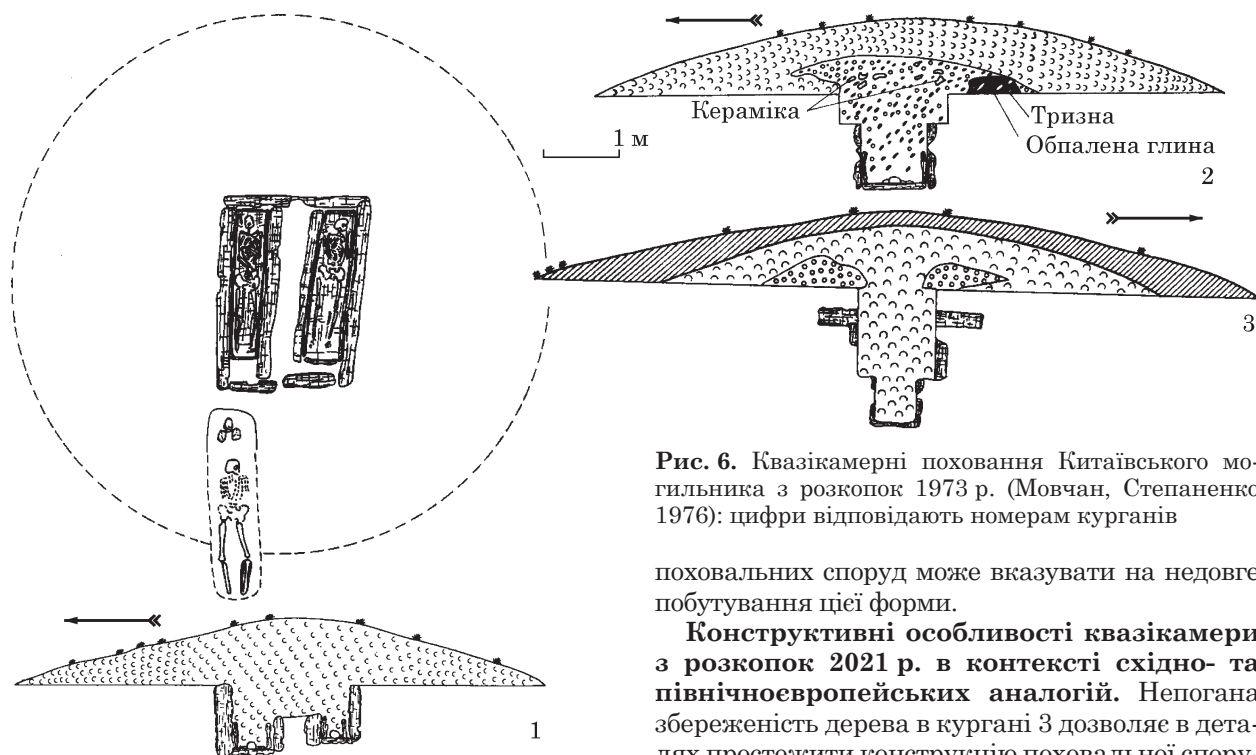

Рис. 6. Квазікамерні поховання Китаївського могильника з розкопок 1973 р. (Мовчан, Степаненко 1976): цифри відповідають номерам курганів

поховальних споруд може вказувати на недовге побутування цієї форми.

Конструктивні особливості квазікамери з розкопок 2021 р. в контексті східно-північноєвропейських аналогій. Непогана збереженість дерева в кургані 3 дозволяє в деталях простежити конструкцію поховальної споруди. Процес зведення камери можна реконструювати наступним чином (рис. 7). Спершу на місці майбутнього кургану була викопана могильна яма підпрямокутної форми з незначним заглибленням під гробовище по центру. На її дно встановили обтесані дубові бруси, що утворювали поздовжні стіни камери, по два ряди з кожного боку (рис. 7: 1). Поперечні стіни з масивних дощок зсередини підпиралися торцями цих брусів, а ззовні — стінками могильної ями (рис. 7: 3). Вірогідно, їх установили вже після поміщення до ями гробовища з тілом, аби полегшити цей процес (рис. 7: 2). Потім у стінки ями, на середині їх висоти, було вкопано брус-«коник» (рис. 7: 4). Накат у вигляді двосхилого даху складався з дощок або горбилів, один кінець яких спирався на «коник», інший — на поздовжні стіни камери (рис. 7: 5). Згори, над обличчям небіжчиці, перекриття обпалили, можливо на ньому навіть розвели невелике багаття. Нарешті, після проведення поминального бенкету, над «будинком» померлої насипали курган.

Як відомо, давньоруські поховальні камери, імітуючи синхронні житлові споруди, мали або каркасно-стовпову, або зрубну конструкцію. Гробниці другої групи, більш численної, за способом кріплення кутів поділяють на рублені «в обло» та «в лапу». Так, у Києві цілковито переважала рубка «в обло», традиційна для зрубних жител. Натомість, у нововідкритому захороненні з Китаївського некрополя стіни поховальної споруди взагалі жодним чином не були скріплені між собою по кутах. Те саме можна сказати і про квазікамери, розкопані на цьому могильнику в 1973 р. Власне, доцільніше говорити не про цілісну конструкцію, а лише про дерев'яну обкладку стін. Однак, цю конструк-

кресало з кременем (Мовчан 1973, с. 89; 1993, с. 152; Мовчан, Степаненко 1976, с. 115—116).

Під насипом кургану 3 розчищено могильну яму розмірами $2,5 \times 1,2$ м. На північній стінці помічено обкладку з колод, траплялись залізні цвяхи. На глибині 1 м зафіксовано залишки дощатої труни, зверху заваленої поздовжніми колодами від перекриття могильної ями (рис. 6: 3). Кістяк зотлів майже повністю, проте в його правій голміковій кістці було виявлене вістря стріли. Між ногами знайдено бронзову ліроподібну пряжку, біля правого стегна — бронзове поясне (?) кільце (Мовчан 1973, с. 10; 1993, с. 152—153; Мовчан, Степаненко 1976, с. 116—117).

Ще раніше, протягом 1911—1914 рр., О. Д. Ертель розкопав декілька курганів у всіх трьох групах могильника, виявивши в деяких із них дерев'яні гробниці. Стіни могильних ям, а іноді — також і їх дно, обкладалися дошками чи тонкими колодами, кінці яких скріплялися цвяхами. На дно ями поміщали труну («дерев'яний ящик») з тілом небіжчика (Кубишев 1964, с. 51).

На жаль, ні розміри таких гробниць, ні бодай їхню кількість О. Д. Ертель не зазначає. Та навіть без урахування цих матеріалів, за кількістю камер із гробовищами Китаївський могильник не має рівних на території Давньоруської держави. Відкрите в 2021 р. поховання стає щонайменше четвертим достовірним захороненням цього типу, виявленим на некрополі. Кількість їх стає цілком сумірною з виявленими наразі трупопокладеннями в звичайних ґрунтових ямах, поступаючи останнім приблизно вдвічі. Таким чином, у межах Китаївського могильника камери з гробовищами були досить масовою формою обряду. При цьому достатня однотипність влаштування

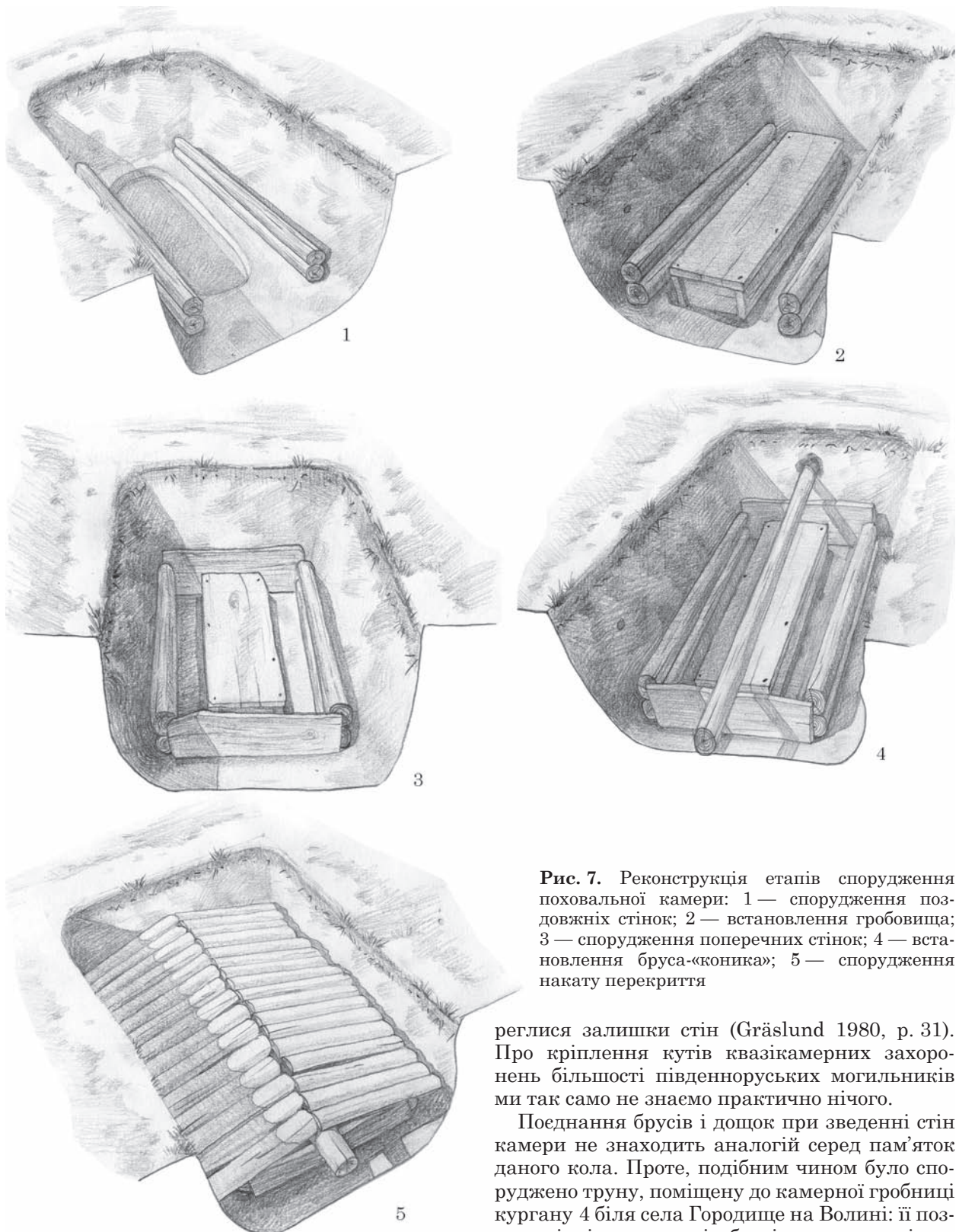

Рис. 7. Реконструкція етапів спорудження поховальної камери: 1 — спорудження поздовжніх стінок; 2 — встановлення гробовища; 3 — спорудження поперечних стінок; 4 — встановлення бруса-«коника»; 5 — спорудження накату перекриття

тивну рису не можна вважати специфічною ознакою поховань Китаївського могильника чи-то квазікамер загальною: так, у похованні 750 могильника Бірки довгі стіни просто підпиралися короткими. На жаль, крім цього випадку, спосіб з'єднання кутів не простежений в жодній камерній гробниці Бірки з 38, в яких збе-

реглися залишки стін (Gräslund 1980, p. 31). Про кріплення кутів квазікамерних захоронень більшості південноруських могильників ми так само не знаємо практично нічого.

Поєднання брусів і дощок при зведенні стін камери не знаходить аналогій серед пам'яток даного кола. Проте, подібним чином було споруджено труну, поміщену до камерної гробниці кургану 4 біля села Городище на Волині: її поздовжні стіни складені з брусів, а поперечні — з дощок (Мельник 1901, с. 555). Комбінований характер будівельного матеріалу, як і відсутність кріплення по кутах, безумовно свідчить про певне спрощення конструкції. Натомість, окремої уваги заслуговує перекриття, котре імітувало двосхилий дах житла.

Загалом залишки перекриттів поховальних камер вдається зафіксувати дуже рідко. Як

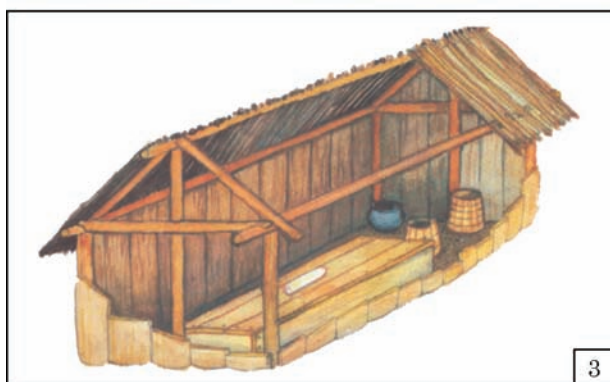
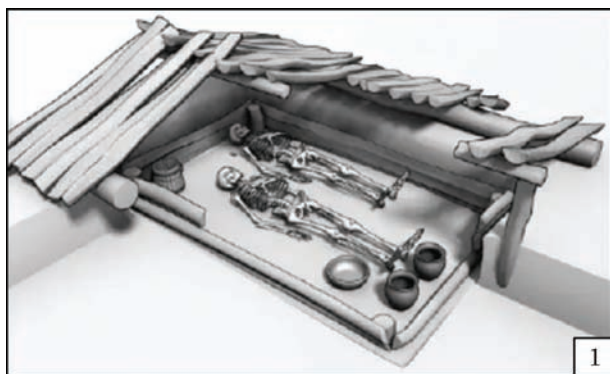

Рис. 8. Поховальні камери з двохстилим перекриттям на території Східної та Північної Європи: 1 — Тімерьово, Росія (Михайлов 2016); 2 — Кальдусь, Польща (ed. Błaszczyk, Stępniewska 2016); 3 — Маммен, Данія (Rimstad et al. 2021)

на території Русі, так і в Скандинавському регіоні, в абсолютній більшості випадків цей конструктивний елемент являв собою горизонтальний накат із дощок, напівкогод або цілих колод. Проте, в ісландській «Сазі про Греттіра» засвідчений інший тип перекриття. Розриваючи курган, герой саги натикається на крокви, що вказує на наявність над поховальною спорудою двохстилого даху (ред. Стеблін-Каменський 1976, с. 31). Хоча твір був записаний лише в XIV ст., описані в ньому події відбувалися в Норвегії першої чверті XI ст. і в цілому викликають довіру більшості дослідників.

Кілька разів залишки подібних перекриттів зафіксовані й археологічно, наприклад — у кургані 297 Тімерьовського могильника у Верхньому Поволжі, датованому другою — третьою

чвертю X ст. Попід західною стіною могильної ями, котра мала глибину всього 0,13—0,25 м, знаходилися три стовпові ямки, котрі, за висновком авторів розкопок, входили в конструкцію «козирка» камери (рис. 8: 1; Дубов, Седых 1992, с. 116). С. С. Зозуля, виходячи з незначної глибини могильної ями, розглядав вірогідність існування «коникового» перекриття і в кургані 100 того ж некрополя, датованому останніми десятиліттями X ст. за молодшою монетою 976/977 р. (Зозуля 2014, с. 235236). На території Польщі залишки перекриття квазікамер вдалося зафіксувати лише на двох могильниках Куявсько-Поморського воєводства. На одному з них — кладовищі в Кальдусі — в квазікамерних похованнях другої половини X — рубежу XI ст. були зафіксовані сліди двохстилих дахів (рис. 8: 2; Wojarski et al. 2016, s. 106). Аналогічні перекриття могли мати деякі датські гробниці, зокрема — камера знаменитого кургану Б'єррінгхой біля селища Маммен (рис. 8: 3; Rimstad et al. 2021, fig. 1).

Надзвичайно широка географія поширення цього конструктивно-обрядового елемента безсумнівно вказує на його значно більшу розповсюдженість, аніж це на даний момент засвідчено археологічно. Звертає на себе увагу і відносна синхронність усіх наведених прикладів. Не виключаємо, що двохстилі дахи камер є ознакою суто хронологічною, оскільки перекриття всіх більш ранніх камер, де вдалося їх простежити, були пласкими. Однак, говорити про це стверджувально заважає мала чисельність вибірки.

На відміну від наведених комплексів, у похованні з Китаєва гребенева балка даху була не закріплена на стовпах, а вкопана в стінки могильної ями. Аналогічну конструкцію, вочевидь, мало перекриття камери з розкопаного 1973 р. в першій курганній групі кургану 3, де поперек могильної ями, по центру, виявлено балку діаметром 0,22 м, що на 0,6 м виступала за межі ями з обох боків (рис. 6: 3; Мовчан 1973, с. 10; 1993, с. 152—153). Як і в нашому випадку вона могла утримувати двохстилий дах. Дощки від останнього (щоправда, орієнтовані вздовж осі могильної ями), провалилися на гробовище.

Матеріали Китаївського могильника дозволяють краще зрозуміти характер конструкції деяких інших поховальних споруд, у тому числі — розкопаних іще в позаминулому столітті. Так, із 245 курганів, досліджених В. Б. Антоновичем на Житомирщині, 57 містили рештки поздовжніх колод або брусів обабіч кістяка (32 випадки) чи над ним (29 випадків) Як видно з уривків тексту, здебільшого мова йде про залишки гробовищ. Лише у восьми комплексах (Буки, Стрижавка, Городськ, Ставки) крім цього були знайдені й поперечні бруси, що разом із поздовжніми утворювали навколо тіла «прямокутні зрубні конструкції» (Антонович 1893, с. 8). Окремо варто виділити принаймні чотири випадки,

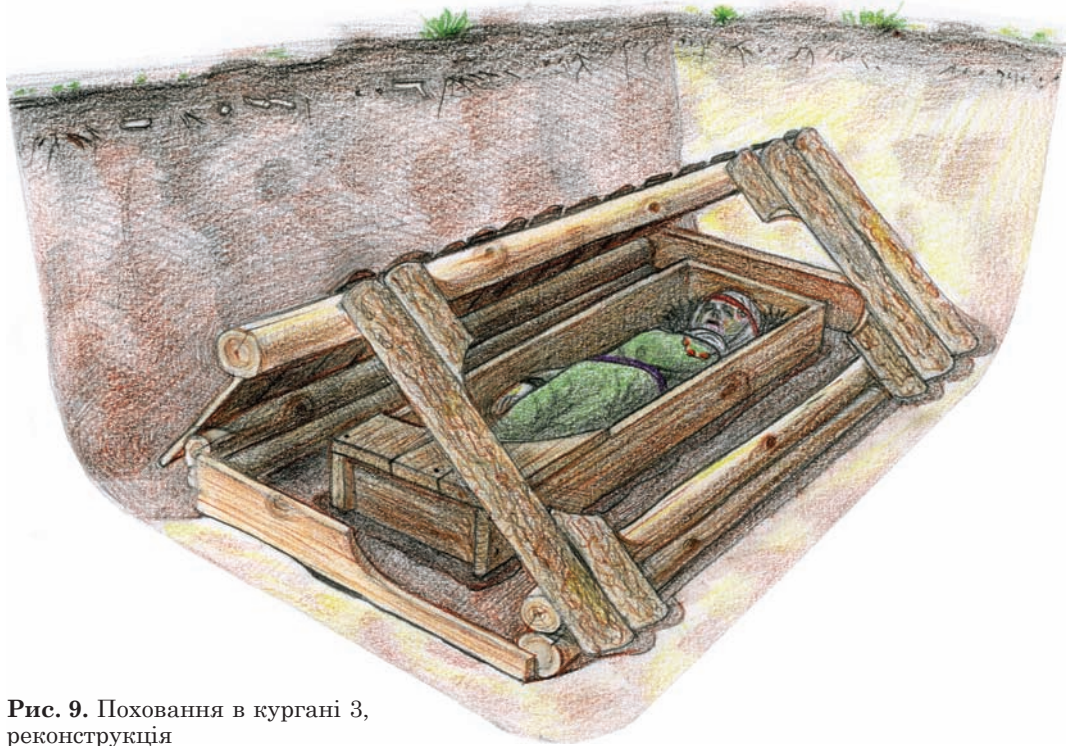

Рис. 9. Поховання в кургані 3, реконструкція

в яких зверху на кістяку лежала масивна колода, а навколо нього — бічні бруси (Ягнятин № 3, 5, 7; Ставки № 2) (Антонович 1893, с. 31—32, 62—63). Можливо, ми маємо справу з конструкціями перекриттів, аналогічними зафіксованій у 2021 р., що дозволило б розширити географію поширення квазікамер на Дніпровському Правобережжі. Ще в шести захороненнях (Буки, Городськ, Ягнятин) дерев'яні споруди, котрі на думку В. Б. Антоновича нагадували двосхилий дах, були виявлені у товщі курганних насипів (Антонович 1893, с. 6, 25, 28, 31—32, 59).

Повертаючись до конструктивних деталей китаївських квазікамер, можемо констатувати, що вони демонструють ознаки явного спрощення порівняно з класичними камерними похованнями Північної та Східної Європи. Поховальна споруда, досліджена 2021 р., хоча й наслідувала ідею «будинку померлих» (про що наочно свідчить перекриття у вигляді двосхилого даху), в цілому виглядає як його досить груба імітація.

Висновки. Про один зі шляхів трансформації «камерного» обряду. Фахівці не дарма розглядають камерні гробниці як особливе та осібне явище в поховальній традиції Північної та Східної Європи епохи вікінгів. За соціальним складом поховані в камерах — це коло заможних воїнів і купців (переважно — скандинавів за походженням), а також — представники їхніх родин (Gräslund 1980, р. 79—82; Жарнов 1991, с. 117—188). Зведення класичних камерних гробниць припиняється наприкінці X ст. У Швеції цей процес пов'язаний зі згасанням провідних торгових центрів, у Данії та на Русі — з насадженням християнської ідеології.

Однак, повністю відмовитися від цієї традиції давньоруська еліта змогла не відразу. Не пізніше останньої чверті X ст. з'являється низка різновидів морфологічно подібних поховальних споруд — так званих квазікамер. Між камерними гробницями та їх наслідуваннями спостерігається спадкоємність, проте через докорінні відмінності в сутності обряду потрібно розглядати обидві групи пам'яток як окремі явища. Очевидно, в умовах християнської доктрини панівна верства давньоруського суспільства прагнула поєднати традиційні звичаї елітарних поховань із елементами нового канону. Внаслідок державницької діяльності Володимир Святославича, котра могла супроводжуватись притоком населення («ліпших мужів») із Середнього Подніпров'я, псевдокамери починають масово розповсюджуватися на широких новоосвоєних теренах Південної Русі. До подібного ж висновку доходить М. О. Плавінський, аналізуючи аналогічні поховання Браславського Поозер'я (Плавінські 2017, с. 193—196, 200). Попри незначну кількість вузько датованих комплексів, безсумнівно видається поетапне «проникнення» обряду з Києва та інших ранньоміських центрів до округи і далі. Соціальний склад похованих у квазікамерах стає неоднорідним. При цьому, незважаючи на поодинокі винятки, простежується чітка генеральна тенденція до поступового спрощення як конструкції поховальних споруд, так і інвентарного набору. За влучним висловом В. Ю. Соболева, в середовищі населення Новгородської землі XI ст. збереглися лише загальні уявлення про камери, а конкретні способи і прийоми їх спорудження були індивідуальними (Соболев 2018, с. 67).

Поховання, виявлене на Китаївському могильнику в 2021 р. було здійснене в труні, поміщеній до дерев'яної камери, спорудженої безпосередньо в могильній ямі (рис. 9). Переважна більшість дослідників розглядає захоронення цього типу нерозривно від класичних камерних поховань. Натомість, у працях одного з авторів камери з гробовищами осмислюються як один із різновидів квазікамерних поховань. Яскравим підтвердженням цієї гіпотези, на наш погляд, являються результати останніх робіт у Китаєві, як і аналіз матеріалів попередніх розкопок некрополя.

За характером інвентарю нововиявлене захоронення можна без застережень вважати рядовим, а курганний насип, яким перекрито поховальну камеру, відноситься до числа найменших у курганній групі. Принаймні на території київської округи камери з гробовищами наприкінці X — на початку XI ст. стають масовим явищем, втрачаючи, як і в деяких інших давньоруських регіонах, елітарний характер, притаманний класичним камерним гробницям. Порівняно з останніми, явних ознак спрощення набуває й конструкція поховальних споруд.

Отримані результати, на нашу думку, доводять доцільність виділення камер із гробовищами в якості одного з окремих типів ранньосередньовічних поховальних пам'яток. Подальші теоретичні розробки в цьому напрямі та нові польові дослідження мають доповнити реконструйоване бачення релігійного, соціального та політичного поступу населення південноруських земель на етапі формування державності.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течение 1876 г. *Чтения в Историческом обществе Нестор летописца*, 1, с. 244-261.

Антонович, В. Б. 1893. *Раскопки в стране древлян*. Материалы по археологии России, 11. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

Бібіков, Д. В. 2020. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 294-299.

Бібіков, Д. 2021. Давньоруські камерні гробниці та їх наслідування на території Дніпровського Лівобережжя. *City History, Culture, Society*, 11 (4), с. 211-265. <https://doi.org/10.15407/mics2020.11.211>

Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Хлисту, С. В., Козак, О. Д. 2022. Попередні результати розкопок Китаївського курганного могильника в 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, у друці.

Давидан, О. И. 1984. Янтарь Старой Ладogi. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 118-126.

Дубов, И. В., Седых, В. Н. 1992. Новые исследования Тимеревского могильника. В: Кирпичников,

А. Н., Рябинина, Е. А. (ред.). *Древности славян и финно-угров. Доклады советско-финляндского симпозиума по вопросам археологии 16—22 мая 1986 г.* Санкт-Петербург: Наука, с. 115-123.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово*. Москва: МГУ, с. 200-225.

Журухіна, О., Звіздецький, Б. 2006. Про походження і датування намистин із розкопок Стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 65-72.

Зозуля, С. С. 2014. К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459 Тимеревского археологического комплекса. В: Шустрова И. Ю., Салова В. Г. (ред.). *XIV Тихомирские краеведческие чтения: Материалы научной конференции*. Ярославль: ЯГИАХМЗ, с. 233-243.

Зоценко, І. В., Бібіков, Д. В., Козак, О. Д. 2020. Попередні результати дослідження Китаївського курганного могильника в 2020 р. В: *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, 1—2, с. 157-162.

Івакін, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 1-44.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.

Кубишев, А. І. 1964. Стародавній Китаїв. *Археологія*, XVII, с. 43-55.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археологія Української ССР*. 3. Київ: Наукова думка, с. 446-455.

Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII веков*. Труды ГИМ, 43, с. 7-54.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-93.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург: Бранко.

Мовчан, І. І., Степаненко, Л. Я. 1973. Розкопки поселення та могильника в Китаєво. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження Стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 108-118.

Мовчан, І. І. 1993. *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка.

Мовчан, І. І. 1973. *Отчёт о раскопках Китаевского поселения и могильника*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/22.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: ІА НАН України.

Плавинські, М. А. 2017. *Курганны могильник Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я*. Мінск: А. М. Янушкевіч.

Плавинский, Н. А., Васильев, В. М. 2018. «Погребальная камера» или нет? Возможные пути трансформации «камерного» обряда на территории Полоцкой земли в конце X—XI вв. В: *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 63-64.

Полубояринова, М. Д. 1994. Полудрагоценные камни и янтарь в древнем Новгороде. В: Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. (ред.). *Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции, посвящённые 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции А. В. Арциховского*. Новгород, с. 75-82.

Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.

Ситий, Ю. М. 2009. Камеры, «псевдокамеры» та могили Чернігівського некрополя. *Чернігівські старожитності*, II, с. 292-296.

Сытый, Ю. Н. 2011. Могила христиан Чернигова X века (к постановке проблемы). В: Толочко, П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, 19—20 листопада 2010 р.* Чернігів; Луцьк: Терен, с. 98-110.

Соболев, В. Ю. 2018. Камеры, домовины, гробы. Судьба североамериканской погребальной традиции в Новгородской земле XI—XII вв. В: *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 66-67.

Стеблин-Каменский, М. И. (ред.). 1976. *Сага о Греттире*. Новосибирск: Наука.

Фехнер, М. В. 1959. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII веков*. Труды ГИМ, 33, с. 149-224.

Błaszczak, D., Stępniewska, D. (eds.). 2016. *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Wojarski, J., Chudziak, W., Kozłowski, T., Reitsem, L. 2016. Wczesnosredniowieczne groby komorowe z ziemi chelmskiej. In: Błaszczak, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 102-121.

Buko, A. 2016. Czy na smentarzystku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe? In: Błaszczak, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 50-61.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 25. Bonn: R. Habelt.

Holmqvist Olausson, L., Götherström, A. 1998. Sex identification of a skeleton in a new chamber-grave from Birka. *Laborativ Arkeologi: Journal of Nordic Archaeological Science*, 10—11, p. 105-108.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Müller-Wille, M. 2014. The Cemetery at Bodzia in a Broader European Context. In: Buko, A. (ed.). *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. Leiden; Boston: Brill, p. 477-510.

Rimstad, Ch., Mannering, U., Jørkov, M. L. S., Kanstrup, M. 2021. Lost and found: Viking Age human bones and textiles from Bjerringhøj, Denmark. *An-*

tiquity, 95 (381), p. 735-752. <https://doi.org/10.15184/aqu.2020.189>

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1879. Arkheologicheskie nakhodki i raskopki v Kieve i v Kievskoi gubernii v techenie 1876 g. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsia*, 1, s. 244-261.

Antonovich, V. B. 1893. *Raskopki v strane drevlian*. Materialy po arkheologii Rossii, 11. Sankt-Peterburg: I. N. Skokhodov.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: *Drevnosti*, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.

Bibikov, D. V. 2020. Konstruktyvni osoblyvosti kamernykh pokhovan doby vikinhiu u Serednomu Podniprovi. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 294-299.

Bibikov, D. 2021. Davnoruski kamerni hrobnytsi ta yikh nasliduvannia na terytorii Dniprovskoho Livoberezhzhia. *City History, Culture, Society*, 11 (4), s. 211-265. <https://doi.org/10.15407/mics2020.11.211>

Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V., Ivakin, V. H., Khlystun, Ye. V., Kozak, O. D. 2022. Poperedni rezultaty rozkopok Kytaivskoho kurhannoho mohylnya v 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, u druzhi.

Davidan, O. I. 1984. Iantar Staroi Ladogi. *Arkheologicheski sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 118-126.

Dubov, I. V., Sedykh, V. N. 1992. Novye issledovaniia Timerevskogo mogilnika. In: Kirpichnikov, A. N., Riabinina, E. A. (ed.). *Drevnosti slavian i finno-ugrov. Doklady sovetskofinlandskogo simpoziuma po voprosam arkheologii 16—22 maia 1986 g.* Sankt-Peterburg: Nauka, s. 115-123.

Zharnov, Iu. E. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo*. Moskva: MGU, s. 200-225.

Zhurukhina, O., Zvizdetskiy, B. 2006. Pro pokhodzhennia i datuvannia namystyn iz rozkopok Starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhrestii svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy) IX—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv-Shestovytisia, 20—23 lypnia 2006 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 65-72.

Zozulia, S. S. 2014. K voprosu ob osobnostiakh kamer-nogo obriada pogrebeniia v Iaroslavskom Povolzhe. Pogrebeniia v kurganakh 100 i 459 Timerevskogo arkheologicheskogo kompleksa. In: Shustrova I. Iu., Salova V. G. (ed.). *XIV Tikhomirovskie kraevedcheskie chteniia: Materialy nauchnoi konferentsii*. Iaroslavl: IaGIAKhMZ, s. 233-243.

Zotsenko, I. V., Bibikov, D. V., Kozak, O. D. 2020. Poperedni rezultaty doslidzhennia Kytaivskoho kurhannoho mohylnya v 2020 r. In: *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi. Materialy Mizhnarodnoi naukovo konferentsii*, 1—2, s. 157-162.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, s. 1-44.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X—XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspeditsii 1997—1999 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st.* Chernihiv: Siverianska dumka, s. 38-50.

Kubyshev, A. I. 1964. Starodavni Kytaiv. *Arkheolohiia*, XVII, s. 43-55.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 446-455.

Levashova, V. P. 1967. Visochnye koltsa. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vekov. Trudy GIM*, 43, s. 7-54.

Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-93.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebnyi obriad Drevnei Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Movchan, I. I., Stepanenko, L. Ya. 1973. Rozkopky poseleniia ta mohylnya v Kytaievo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 108-118.

Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.

Movchan, I. I. 1973. *Otchet o raspokpakh Kitaevskogo poseleniia i mogilnika*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/22.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohilnik Pahošča ū kantekscie sinchronnykh staražytnasciaŭ Braslaŭskaha Paa-zierja*. Minsk: A. M. Januškievič.

Plavinskii, N. A., Vasilev, V. M. 2018. «Pogrebálnaia kamera» ili net? Vozmozhnye puti transformatsii «kamernogo» obriada na territorii Polotskoi zemli v kontse X—XI vv. In: *Arkheologiiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 63-64.

Poluboiarinova, M. D. 1994. Poludragotsennye kamni i iantar v drevnem Novgorode. In: Ianin, V. L., Gaidukov, P. G. (ed.). *Novgorodskie arkheologicheskie chteniia. Materialy nauchnoi konferentsii, posviashchennye 60-letiiu arkheologicheskogo izucheniia Novgoroda i 90-letiiu so dnia rozhdeniia osnovatelii Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii A. V. Artsikhovskogo*. Novgorod, s. 75-82.

Sarachev, I. 2000. Tipologiiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.

Sytyi, Yu. M. 2009. Kamery, «psevdkamery» ta mohyly Chernihivskoho nekropolia. *Chernihivski starozhytnosti*, II, s. 292-296.

Sytyi, Iu. N. 2011. Mogily khristian Chernigova X veka (k postanovke problemy). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Khrystyianizatsiini uplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii, 19—20 lystopada 2010 r.* Chernihiv; Luts'k: Teren, s. 98-110.

Sobolev, V. Iu. 2018. Kamery, domoviny, groby. Sudba severoevropetskoi pogrebálnoi traditsii v Novgorodskoi zemle XI—XII vv. In: *Arkheologiiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 66-67.

Steblin-Kamenskii, M. I. (ed.). 1976. *Saga o Grettire*. Novosibirsk: Nauka.

Fekher, M. V. 1959. K voprosu ob ekonomicheskikh svyaziakh drevnerusskoi derevni. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vekov*. Trudy GIM, 33, s. 149-224.

Błaszcyk, D., Stępniewska, D. (eds.). 2016. *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Bojarski, J., Chudziak, W., Kozłowski, T., Reitsema, L. 2016. Wczesnosredniowieczne groby komorowe z ziemi chelmiskiej. In: Błaszcyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 102-121.

Buko, A. 2016. Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe? In: Błaszcyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 50-61.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 25. Bonn: R. Habelt.

Holmqvist Olausson, L., Götherström, A. 1998. Sex identification of a skeleton in a new chamber-grave from Birka. *Laborativ Arkeologi: Journal of Nordic Archaeological Science*, 10—11, p. 105-108.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Müller-Wille, M. 2014. The Cemetery at Bodzia in a Broad European Context. In: Buko, A. (ed.). *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. Leiden; Boston: Brill, p. 477-510.

Rimstad, Ch., Mannering, U., Jurrkov, M. L. S., Kanstrup, M. 2021. Lost and found: Viking Age human bones and textiles from Bjerringhøj, Denmark. *Antiquity*, 95 (381), p. 735-752. <https://doi.org/10.15184/ajqy.2020.189>

D. V. Bibikov, I. V. Zotsenko

NEW BURIAL FROM KYTAIV BARROW CEMETERY: DISCUSSING THE OLD RUS QUASI-CHAMBERS

In 2021, on the territory of the second mound group of the Kytaiv Cemetery on the outskirts of Kyiv the authors discovered the inhumation burial in a coffin placed in a wooden funeral chamber. Burials with wooden structures made directly in the grave pit have been widespread in Northern and Eastern Europe of the Viking Age and are well known in the literature as chamber burials. Some modern researchers distinguish among the early medieval burials the category of so-called «quasi-chambers» which are similar to original chamber tombs but differ from them in certain important structural and ritual elements. In our opinion, the burial complexes, combining wooden walls and «movable» coffin, as the one under discussion, should also be included into this category. They differ from original chambers by general semantics of the rite and usually are later chronologically. In the 1910s and 1970s, similar assemblages were excavated in the first barrow group of the cemetery.

According to the grave goods the newly discovered burial can be considered ordinary, and the mound over the burial chamber is one of the smallest in the mound group. Thus, at least in the territory of the Kyiv area the chambers with coffins at the late 10th and early 11th centuries became a mass phenomenon, losing the elitist character inherent in original chamber tombs. Compared to the latter the design of burial structures is also showing clear signs of simplification.

The obtained results prove the expediency of classification the chambers with coffins as one of the types of Old Rus quasi-chamber burials. Further theoretical developments in this direction and new excavations should complement the reconstructed vision of religious, social and political progress of the population of Old Rus at the stage of statehood formation.

Keywords: Viking Age, Southern Rus, Kytaivo cemetery, funeral rite, chamber tombs, quasi-chambers, design features.

Одержано 20.04.2022

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ВІВІКОВ Дмитро V., Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

ЗОЦЕНКО Іван Володимирович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ZOTSENKO Ivan V., Junior researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8517-7101, e-mail: zotsenkoi@gmail.com.